

NEKAJ OBROBNIH OPOMB O HISTORIČNIH VIDIKIH JU. M. LOTMANA

Aleksander Skaza

Filozofska fakulteta, Ljubljana

Razprava poskuša predstaviti nekatere temeljne vidike historizma Ju. M. Lotmana v vseh treh obdobjih njegovega znanstvenega delovanja: v pretežno literarnozgodovinskem obdobju petdesetih let, v obdobju strukturalno-semiotičnih teoretskih in zgodovinskih raziskav šestdesetih in sedemdesetih let in v zadnjem obdobju osemdesetih in zadnjih let življenja, ko je Ju. M. Lotman že presegel strukturalizem in v svojih delih, še posebej ob obravnavi problemov 'semiosfere', nakazal vrsto novih vidikov filozofije zgodovine kulture in tudi literature.

Some marginal notes on historic perspectives of Yuri M. Lotman. The paper attempts to outline certain basic perspectives of Yuri M. Lotman's historicism throughout the three periods of his scientific endeavour: in the predominantly literary-historical period of the 'fifties, in the period of his structural-semiotic theoretical and historical research of the 'sixties and 'seventies, and in the final period of the 'eighties and his final years, when Lotman went beyond structuralism and opened up in his work, especially on the problems of "semiosphere", a number of new aspects of the history of culture, as well as literature.

Jurij Mihajlovič Lotman vzbuja pri piscih občirne, njemu posvečene literature, če že ne zadrege, pa vsaj neko posebno negotovost, tako takrat, ko skušajo ugotoviti, kaj naj bi bil Lotman kot dejaven človek, še bolj pa takrat, ko si prizadevajo opredeliti njegov svetovni nazor in razjasniti njegov odnos do znanstvene in filozofske misli iz preteklosti in sedanjosti. Zato ni presenetljivo, da obstaja ob zapisu *Lotmanov paradoks*, ki sta ga kot uvod k Lotmanovemu postumno izdanemu zborniku *O umetnosti* objavila urednika R. G. Grigorjev in S. M. Danijel in v njem spregovorila o Lotmanu kot o *mislecu univerzalnih, že renesančnih razsežnosti*,¹ tudi svojevrstni paradoks o Lotmanu moskovskega preučevalca literature V. N. Turbina. Turbinov paradoks nekoliko ekstravagantno zaostri bahtinsko kritiko »materialne estetike« in strukturalizma in se nevarno približa značaju »nespodobne anekdote« podtalnega junaka F. M. Dostojevskega, ko

umešča Ju. M. Lotmana v kontekst strukturalizma, ki naj bi bil »zaključni akord predolgo trajajočega labodjega speva marksizma« in med drugim še »sublimacija skrite človekove želje, da bi vtaknil svoje bližnje v ječo« (za »bahtinista« V. N. Turbina je »ječa« ob strukturalizmu in Lotmanu seveda metafora za avtoritarni »jaz«, ki skuša obvladati zavest »drugega«).²

Ju. M. Lotman, ki je sam ostro zaznaval epistemološko negotovost in globalni dvom o vseh prejšnjih in novih vrednotah v obdobju razkroja sovjetske ideologije in uveljavljanja vidikov postmodernizma v ruski kulturi, je že leta 1975 v Moskvi na večeru, posvečenem spominu Mihaila Bahtina, ob misli na spreminjanje odnosa do življenja in dela človeka po njegovi smrti opomnil udeležence, da je prezgodaj govoriti o nesmrtnosti Bahtinovitih del, pomembnejša da je zavezanost živih, da ne bodo v neskončnih sporih poplitvili Bahtinove dediščine, marveč v skupnih prizadevanjih skušali dojeti njegove temeljne ideje.³ V tem nastopu se je izrazila osrednja značilnost Lotmanovega humanizma – njegova razumevajoča odprtost do drugega in njegove drugačnosti v kontekstu, ki sodobnost dojema v sklopu mnogovrstne množice zgodovinskih dogodkov tako, da niti sebe niti svojega okolja ne vsiljuje drugemu kot »končni cilj zgodovine«, ampak sebe in sodobnost sprejema v dialogu z drugim kot dve v zgodovinskem procesu realizirani možnosti.⁴ – Humanistično naravnani historizem je bil in ostal spoznavni in etični smisel znanstvene ustvarjalnosti Ju. M. Lotmana v vseh obdobjih njegove znanstvene dejavnosti, pa čeprav so njegovo pot izjemno zahtevnega in originalnega misleca »bolj zaznamovale eksplozije kot miren in sistematičen razvoj«.⁵

1

Parafraza Lotmanovega pojma 'eksplozija' (rus. 'взрыв') je v naši oziroma rabi Cesara Segreja,⁶ ko govorimo o znanstveni poti Ju. M. Lotmana, seveda samo metafora, ki ne pokriva pomena tega Lotmanovega historičnega pojma in nakazuje po analogiji samo izjemno vsebinsko in kvalitativno razraščanje znanstvenikovih vidikov v tu in tam že skokoviti dinamiki njegove misli. Ob tem se zavedamo: 1. da je Ju. M. Lotman ostajal vedno zvest zahtevi, ki jo je zapisal leta 1967 v naslovu razprave *Литературоведение должно быть наукой* in se v slovenskem prevodu glasi »Preučevanje literature mora biti znanost«,⁷ in 2. da ob tej zahtevi ni nikoli oblikoval zaprtega znanstvenega sistema, marveč je ob smislu za konkretnost resnice ostajal odprt tako za izzive iz vznemirljive sodobnosti kot za vzpodbude iz preteklosti, ki so »doživljale svoj praznik ponovnega rojstva«, kot bi dejal Mihail Bahtin.

Če se v tej zvezi pogojno strinjamo z ugotovitvijo Lotmanovega sina Mihaila Lotmana, da je Ju. M. Lotman ob koncu petdesetih in na začetku šestdesetih let preživel ob osebni ustvarjalni krizi tudi krizo sodobne sovjetske literarne vede,⁸ potem moramo vendarle pristaviti, da je tudi v tej krizi Ju. M. Lotman obdržal držo znanstvenika, ki v premagovanju teleološkega historičnega egocentrizma sodobnosti in zavračanju historičnega shematizma obravnava zgodovinsko realnost s perspektive, ki upo-

števa tako konkretnost, nereverzibilnost in neponovljivost kompleksa zgodovinskih pogojev in tokov dogodkov kot ne nazadnje tudi »notranje« gledišče človeka v zgodovini in njemu lastni smiselni in vrednostni sistem.

Resnična je tudi tista sodba Mihaila Lotmana, ki pravi, da je bil Ju. M. Lotman nezadovoljen s takratnimi sovjetskimi ideološko in pretežno sociološko naravnanimi literarnozgodovinskimi raziskavami, ki so prevladovala nad teoretskimi razgledi, in tudi z njemu dostopnimi zahodnimi izsledki s poudarjenim empirizmom in subjektivizmom psihološke naravnosti. Sprejemljiv je tudi sklep, ki izhaja iz te sodbe, da se je Ju. M. Lotman v prizadevanju vključiti literarno znanost v obči kontekst razvoja znanosti 20. stoletja razgledal tako po dosežkih humanističnih ved (najprej strukturalnega jezikoslovja [F. de Saussure idr.], pozneje tudi folkloristike [M. K. Azadovski, V. Ja. Propp idr.]) kot rezultatih znanosti matematičnega kroga (kibernetike, teorije informacije, teorije iger, matematične logike in topologije) ob vzporednem ponovnem odkrivanju dosežkov ruskih formalistov, še posebej dosežkov Ju. N. Tinjanova.⁹ A tudi tu je treba ponovno pripomniti, da se ta prehod Ju. M. Lotmana iz faze pretežno literarnozgodovinskega raziskovanja, ki jo označujeta kandidatska disertacija *A. N. Radiščev v boju z družbeno-političnimi nazori in plemiško estetiko N. M. Karamzina* (1952) in doktorska disertacija *Razvojne poti ruske literature pred-dekabristovskega obdobja* (1960), v obdobje, ko Ju. M. Lotman preseže hegllovsko in zgodnjemarksistično metodološko naravnost, navezuje na znanstveno držo Ju. M. Lotmana iz petdesetih let. Ju. M. Lotman je tudi v svoji prvi fazi znal ločiti znanost od ideologije; pri tem je upošteval, kot nekoliko izzivalno ugotavlja M. L. Gasparov, materializem, historizem in dialektiko, vendar z vidika metodologije, ki ob marksističnem aksiomu »materialna podstat določa zavest« upošteva tudi nosilca kulture – pesnika in bralca, ob historizmu kulturo kot nasledek družbeno-ekonomskih pojavov svojega časa in ob dialektiki razvoj kulture kot rezultat boja njenih notranjih protislovij.¹⁰ Lotmanov načelni odnos do marksističnih metodoloških izhodišč in izsledki, ki jih je razkril na osnovi teh izhodišč, so zaznavno nasprotovali napovedovanju konca zgodovine v večnosti idealne brezrazredne družbe.¹¹ Lotman analitik, ki mu je bil blizu Marxov načelni dvom, se je v svoji prvi fazi sicer ukvarjal z »zaupanja vrednimi« avtorji (Radiščev, dekabristi, Puškin), vendar je ob revolucionarju Radiščevu visoko vrednotil tudi Karamzina kot človeka in avtorja tako *Pisem ruskega popotnika* kot *Zgodovine ruske države*, to pa sovjetskih oficialnih krogov ni samo motilo, ampak že kar dražilo.¹²

2

Lotmanov prehod v fazo strukturno-semiotičnih in literarno-teoretskih raziskav šestdesetih in sedemdesetih let sicer izpričuje »eksplozivni« premik v razvoju Lotmana znanstvenika, vendar hkrati nakazuje kompleksno celovitost Lotmanovega miselnega sveta, ki jo je v svoji zadnji knjigi *Kultura in eksplozija* (1992) posredno razkril v sentenci:

Temeljita sprememba v odnosih med Vzhodno in Zahodno Evropo, ki poteka pred našimi očmi, nam morda ponuja možnost, da preidemo v obče evropski ternarni sistem in se odpovemo *idealu razrušiti »stari svet do temeljev, potem pa« na njegovih razvalinah graditi novega* (vse podčrtal A. S.).¹³

Navdušenje nad možnostjo globalne združitve humanističnih, eksaktnih in naravoslovnih znanosti, ki se je porajalo v navezavi *kibernetika-semiotika* (kot univerzalna znanost, ki zajema vsa področja kulture)-*strukturalizem* in s seznanjanjem s takšnimi deli, kot je knjiga *The Human Use of Human Being: Cybernetics and Society* Norberta Wienerja,¹⁴ je bilo pri Lotmanu združeno z iskanjem nove eksaktne metodologije, ki bi kot zanesljiva znanstvena osnova vzpodbudila znanstveno ustvarjalnost, ne da bi pri tem zatajila heglovski-marksistični historizem; Lotman je ostal navezan na dialektiko kot metodološko osnovo tako strukturalizma kot znanosti nasploh in to zapisal v dveh programskih razpravah, v že omenjeni razpravi *Preučevanje literature mora biti znanost* in v italijanski inačici te razprave *Metodi esatti nella scienza letteraria sovietica*.¹⁵ Toda ta lotmanovska navezanost na heglovski-marksistični historizem in dialektiko pozna v tej fazi temeljno korekturo. Lotman sledi Wienerjevemu pojmovanju svobode, povezanemu s kategorijama 'urejenost' in 'povratna zveza', in ob prenosu kategorije 'povratna zveza' v družbeno območje zavrne heglovski-marksistično pojmovanje svobode kot ozaveščene nujnosti posredno tudi z izjavo o demokraciji:

Saj to ['povratna zveza', op. A. S.] je glavni kriterij demokratične države! »Tisti, ki so spodaj,« morajo vedeti, kaj počnejo tisti na vrhu, in obratno.¹⁶

3

Prva Lotmanova strukturalna monografija *Лекции по структуральной поэтике / Predavanja o strukturalni poetiki* (1964) in tej sledeči knjigi *Структура художественного текста / Struktura umetniškega teksta* (1970) in *Анализ поэтического текста / Analiza pesniškega teksta* (1972) so zastavile ob nekaterih temeljnih teoretskih problemih¹⁷ in še posebej ob razumevanju kompleksnega značaja tako strukture teksta kot strukture literarnega dela ključno vprašanje o vlogi in medsebojnem razmerju sinhronije in diahronije. Opredelitev literarne strukture, ki pri Lotmanu vključuje vse prvine literarnega dela – od idejnih izjav do diferencialnih značilnosti fonemov, uveljavlja možnost imanentne analize in deskripcije literarnega dela. Lotman se je te analize in deskripcije posluževal, ko je govoril o izbiri fonemov, o sorazmerjih ritmov, antitezah glagolskih časov, smiselnih odenkih besed in presekih semantičnih polj v obravnavanih pesniških delih (predvsem ruskih klasikov, še posebej Puškina), vendar je že v monografiji *Predavanja o strukturalni poetiki* zapisal ugotovitev, ki poudarja prednost diahronega vidika:

Realno stvarino umetniškega dela sestavljata tekst (sistem znotrajtekstnih odnosov) in njegovi odnosi do zunajtekstne realnosti – do dejanskosti, literarnih norm, tradicije, predstav. Percepcija teksta, ločenega od njegovega »ozadja«, ni mogoča.¹⁸

Ob tej ugotovitvi je v istem delu ob upoštevanju razmerij med znotrajtekstnimi in zunajtekstnimi odnosi izoblikoval zgodovinsko tipologijo estetskih struktur s posebnim ozirom na percepcijo bralca¹⁹ in potem leta 1973 objavil še tipologijo razvojnih faz umetniške literature z vidika funkcionalnosti literature in notranje organizacije literarnega teksta v razpravi *O vsebini in strukturi pojma 'umetniška literatura'*,²⁰ ki jo je navezal na knjigo *Razprave o tipologiji kulture* iz leta 1970.

Knjiga *Predavanja o strukturalni poetiki* prinaša tudi vrsto paradoksov, med katerimi sta morda najbolj opazni problematizacija sovjetske teorije odseva, ko Lotman govori o tem, da povečana podobnost umetnosti in življenja stopnjuje njune razlike, in dopolnitev teorije informacije Shannona in Wienerja, ki pravi, da v umetnosti informacija v času ne izgublja sporočilne polnosti, marveč jo pridobiva:

Hamlet vsebuje v našem času večjo informacijo, kot jo je imel za sodobnike Shakespeara: dopolnjujejo ga vse poznejše kulturne in zgodovinske izkušnje človeštva.²¹

4

Ju. M. Lotman šestdesetih in sedemdesetih let sčasoma razširja, dopolnjuje in tudi presega strukturalno-semiotske vidike. To se še posebej nazorno pokaže 1. v razreševanju vprašanj spreminjanja znakovnih sistemov v toku komunikativnih procesov, ki so zgodovinski procesi, in 2. v obravnavanju problemov semiotskega sistema koda oziroma sistema pravil v povezavi s problemom ali obstoja komunikativnih procesov, katerih kod je težko določljiv, ali procesov, v katerih se različni kodi spopadajo med seboj. Lotman je na vprašanji odgovoril, če smo pri tem nekoliko shematični, z ugotovitvijo, da nam analiza kulture kot koda ali sistema pokaže, da je za realne procese značilna večja raznolikost in manjša predvidljivost v primerjavi s tistim, kar nam nakazuje semiotski model teh procesov, in da v zgodovini ne obstajajo obdobja, ki bi posedovala en sam kulturni kod. Lotman je na osnovi teh spoznanj presegel strukturalno dogmatiko in strukturalno metodo deskripcije sistema kulture danega časovnega odseka uspešno združil s historizmom, ki se ukvarja s formiranjem, značajem in primerjanjem časovno oddaljenih kultur.²²

Lotman po izdaji knjige *Struktura umetniškega teksta*, v kateri doseže višek njegova obravnava teorije teksta, postopoma prehaja k preučevanju kulture kot osrednjemu predmetu znanstvenega zanimanja; pozornost do literature in preučevanje literarnih pojavov ob tem seveda nista bila potisnjena ob stran. Ruska literatura, ki je zavzela v 18. stoletju v specifičnih zgodovinskih razmerah petrovskega imperija mesto, ki ga je izgubila sakralna pismenost in tudi širša religiozna kultura, in podedovala »od svoje strukturalne predhodnice [pravoslavne cerkve, op. A. S.] funkcijo zaščitnice in spovednice«²³ in bila nositeljica npravnstvenega merila in resnice tudi v poznejših obdobjih, ostaja pri tako zavzetem raziskovalcu sekularizacije ruske kulture, kot je bil ravno Ju. M. Lotman, vedno osrednja skrb. Lotman je že v svojih poetoloških monografijah *Predavanja o*

strukturalni poetiki in *Struktura umetniškega teksta* nekajkrat poudaril, da je *apologija umetnosti* (tudi literarne umetnosti) zaradi različnih vzrokov²⁴ pomembna funkcija kulture, stimulativen dejavnik njenega razvoja. Toda razpravljanje o univerzalnosti umetnosti, o njeni edinstveni in hkrati s tem življenjsko pomembni funkciji za obstoj kulture, je zahtevalo širše filozofske razglede in območje, ki sega čez okvire umetnosti; Lotman je na to zahtevo odgovoril s filozofsko in zgodovinsko obravnavo kulture in mesta umetnosti v njej.²⁵ Pri tem se je Lotman v zadnjem obdobju, obdobju osemdesetih let in zadnjih let življenja, deloma naslonil na estetski humanizem Mihaila Bahtina.

V sklepnem poglavju orisa zgodovine ruske kulture 18. in začetka 19. stoletja je Lotman, na primer, v preusmeritvi pogleda s preteklosti na sodobnost ob misli na nepredvidljiva razpotja prihajajoče globalne zgodovine človeštva in na potrebo uveljavljanja ustvarjalne iniciative pri iskanju poti, ki bi človeštvo obvarovala pred novimi tragičnimi konflikti, priklical v spomin obrazec F. M. Dostojevskega »lepota bo rešila svet«. Ta obrazec velikega ruskega pisatelja bi lahko dobil po mnenju Lotmana veljavo prerokbe, če bi v njem razkrili smisel, da je mogoče tragične konflikte človeškega življenja izživeti do konca, če se jih prenese v sfero umetnosti in v njeno praktično neskončno variantnost. Lotman meni, da lepota, razumljena kot odprta in neizčrpna nepredvidljivost, neogibno izzove aktivnost drugega pola, pola npravnosti in religije, ki da sta stabilna v svoji raznovrstnosti in dinamiki npravnosti in da kot taka uravnava dinamiko nepredvidljive umetnosti s stanovitnostjo. Tako razumevanje lepote in njene vloge v kulturi privede Lotmana ob besedah Dostojevskega »lepota bo rešila svet« do nekoliko utopične sklepne hipoteze:

Naučiti se živeti v okoliščinah izbora, tj. v *okoliščinah svobode*, je najbrž ena od najbolj zapletenih nalog, ki jih je zastavljala človeštvu sfinga zgodovine. Morda je prav umetnosti usojeno, da nas bo poučila, kako poiskati odgovor na uganko preživetja.²⁶

Na temelju takih izhodišč Lotman obravnava literaturo v »organski celovitosti« kulture kot sestavino njenega razvoja oziroma kot »organ enovitega organizma« kulture,²⁷ kakor izjavlja sam v jeziku svojega zadnjega obdobja, delno dopolnjenega z metaforičnim izrazjem.

5

Ju. M. Lotman tudi v svojem zadnjem obdobju nasprotuje protipostavljanju eksaktnih in humanističnih znanosti. Znanstvenikovi novatorski vidiki o historizmu, ki vključujejo pojme, kot sta 'eksplozija' (rus. взрыв) in 'nepredvidljivost' (rus. непредсказуемость), imajo korenine v eksaktnih znanostih. Lotmanovo pojmovanje 'eksplozije' je blizu tradiciji G. Cuviera in njegovi teoriji geoloških katastrof, teoriji katastrof matematika R. Thoma in pojmovanju 'znanstvene revolucije' Kuhna; pojma 'eksplozija' in 'nepredvidljivost' se neposredno navezujeta na koncepcijo kaosa pri I. Prigoginu,²⁸ sam pojem 'eksplozija' pa je analogen Prigoginovemu

pojmu 'bifurkacija'.²⁹ Vsi ti pojmi in na teh pojmi zasnovano Lotmanovo razumevanje zgodovine pa so daleč od heglovskega pojmovanja zgodovine kot smotrnega procesa, to potrди tudi sam Lotman v svoji zadnji knjigi *Kultura in eksplozija* z besedami:

Zgodovina, zvesta svojemu apostolu Heglu, vztrajno dokazuje, da zanjo ne obstaja naključje in da so vsi dogodki prihodnosti skrito spravljeni v pojavih preteklosti. Logična posledica takega pristopa je eshatološki mit – o zgodovini, ki se giblje k neizbežnemu končnemu rezultatu.

Namesto tega modela predlagamo mi drugega, v katerem se nepredvidljivost eksplozije zunaj časa stalno transformira v zavesti ljudi v predvidljivost dinamike, ki jo poraja eksplozija, in obratno. Prvi model si lahko metaforično predstavlja Gospoda Boga kot velikega pedagoga, ki z nenavadno spretnostjo demonstrira (komu?) vnaprej znani mu proces. Drugega lahko predstavimo s podobo stvarnika-eksperimentatorja, ki je zasnoval veliki eksperiment, rezultat katerega je za njega samega nepričakovan in nepredvidljiv. Tak aspekt spreminja veselje v neizčrpni vir informacij, v Psiho, kateri je lasten samega sebe dopolnjujoči Logos, o katerem je govoril Heraklit (v 112. fragmentu [...]).³⁰

Taka zasnova zgodovinskega modela zastavlja ob pojmovanju kulture kot spomina oziroma celovitosti nepodedovanih informacij in načina shranjevanja in predelave informacij³¹ številna vprašanja. Ta vprašanja še dodatno zaplete obravnava kulture kot semiosfere oziroma »ogromnega intelektualnega mehanizma«, ki ga v razmerju do človeka in človeštva obravnava Ju. M. Lotman s funkcionalnega vidika, med drugim tudi s tezo, da se »mi [tj. ljudje, op. A. S.] nahajamo znotraj njega [tj. enovitega intelektualnega življenja in njegovih različnih mehanizmov, op. A. S.], da pa se tudi ono – vse – nahaja znotraj nas«, in ponazori s prisposodob »mi smo planet v intelektualni galaksiji, a tudi podoba njene veseljnosti«. ³²

Med najbolj zanimivimi vprašanji, ki se nanašajo na historizem, je gotovo tisto, ki se navezuje na kritiko šole *l'histoire nouvelle, l'histoire de la longue durée*.

Kritika novega historizma, kakor ga pozna in dojema Lotman, se navezuje na sklop razmišljanj, ki med drugim govorijo o zgodovinarju in zgodovini, ki da se »nahajata znotraj enovitega prostora človeške kulture, vendar načeloma govorita različne jezike in njuni odnosi so asimetrični«, potem o eni od temeljnih funkcij zgodovine v kulturi, ki naj bi bila v tem, da je zgodovina spomin kulture, vendar ne samo »sled preteklosti, marveč tudi aktivni mehanizem sedanjosti«, in še o dialogu med *podobo* (rus. *образ*), ki ni znanstvena, čeprav tudi ni neznanstvena, in *znanstveno podobo preteklosti*.³³ V tem sklopu se Lotmanu zastavlja tudi vprašanje o vplivu narativnih modelov na zgodovinarja znanstvenika. Lotman sodi, da narativ na ravni teksta-vira vpliva na zgodovinarja tako, da ta podreja tekst sižejsko-narativni strukturi in obravnava zgodovinskega dogajanja literarizira, z vidika periodizacije pa zgodovinar *svojo* (podčrtal Ju. Lotman) kvalifikacijo prične obravnavati kot notranjo lastnost zunajtekstnega gradiva in prenašati eshatološka doživljanja »začetkov« in »koncev« s področja opisa na področje opisanega. Lotman v tem sklopu označi mišljenje Oswalda Spenglerja:

Tako so, na primer, eshatologija »konca« stoletja, ideje »smrti bogov« Wagnerja, Nietzscheja in njihovih privržencev opredelile katastrofizem mišljenja Oswalda Spenglerja. Literarna tradicija je dala jezik, sodobna realnost pa filozofu – prepričljivo gradivo. Spengler je tako iz jezika – *instrumenta* opisa – skonstruiral *objekt* opisa – svetovno zgodovino (vse podčrtal Ju. Lotman).³⁴

Prizadevanje novega historizma, da bi zbližal zgodovino z antropologijo in osredotočil pozornost na procesih, ki potekajo najbolj počasi, in se tako izognil nevarnostim narativne zgodovine, Lotman sprejema z razumevanjem in avtorjem, kot so M. Bloch, J. Delumeau, M. Vovelle, F. Ariès in C. Ginzburg, prizna, da so osvežili zgodovinsko znanost s svežim zrakom in jo obogatili z vrsto danes že klasičnih raziskav, vendar dodaja, da postaja pri teh avtorjih zgodovina, obravnavana kot *l'histoire de la longue durée*, podobna nekakšnemu geološkemu procesu, ki deluje na ljudi, vendar brez sodelovanja ljudi. Omenjeni historiki, tako sodi Lotman, pozabljajo, da »zgodovina sicer ni *samo* zavestni proces, da pa tudi ni *samo* nezavedni proces« (vse podčrtal Ju. Lotman).³⁵ Drugo kritično pripombo namenja Lotman v tej zvezi Marcu Blochu in njegovi knjigi *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic* (izdani v Moskvi v ruskem prevodu leta 1986), v kateri naj bi »simetrično naslovljeni« poglavji »Razumeti sodobnost s pomočjo preteklosti« in »Razumeti preteklost s pomočjo sodobnosti« s samima naslovoma poudarjali zgodovinarjevo dojetje simetrične naravnosti časa. Še posebej je v tej zvezi Lotman nezadovoljen z Blochovim mnenjem, da retrospektivni historični aspekt omogoča zgodovinarju, da loči bistvene zveze od slučajnih.³⁶

Zgodovina je, tako zatrjuje Ju. M. Lotman, asimetrični in ireverzibilni proces. Retrospektivni vidik nujno napeljuje na sklep, da tisto, kar se je realno zgodilo, ni samo najbolj verjetno, ampak tudi edino možno. Če pa izhajamo iz predstave, da je zgodovinski dogodek vedno rezultat uresničenja ene izmed alternativ in da enaki pogoji še ne pomenijo enakih posledic, potem mora zgodovinar uporabiti drugačen zgodovinski postopek, ki bo realizirane možnosti predstavil v šopu nerealiziranih možnosti.³⁷ Tej ugotovitvi Lotman dodaja opozorilo, da v zgodovini ob uravnoteženih procesih potekajo še neuravnoteženi; v neuravnoteženih procesih je v točki največje napetosti, tj. v točki 'eksplozije' (oziroma revolucije) in zmanjšane predvidljivosti, izbor možnosti, ki bo dejansko realizirana, odvisen od kompleksa slučajnih okoliščin in še bolj od posega mislečega bitja, ki je tudi lahko slučajen. Zgodovina je, tako sklepa Lotman, proces, ki poteka »s posegom mislečega bitja«. To pa pomeni, da v točkah bifurkacije [eksplozije oziroma revolucije, op. A. S.] ne deluje samo mehanizem slučajnosti, ampak tudi mehanizem *zavestnega izbora*, ki postaja najpomembnejši *objektivni* element zgodovinskega procesa (vse podčrtal Lotman). Naključno in zakonito s tega vidika za zgodovinarja nista dva izključujoča se pojma, ampak sta dva možna položaja enega in istega objekta.³⁸

Razmislek o kategorijah 'determiniranost' in 'nedeterminiranost' razširi Lotman tudi na primerjavo »dveh oči človeške kulture«³⁹ – znanosti in umetnosti. Primerjava izzvani v paradoks in vnovično apologijo umetnosti/literature, njenih ustvarjalcev in ne nazadnje tudi raziskovalcev

oziroma razlagalcev, kot jih na tem mestu imenuje Lotman. – Umetniški tekst vsebuje za razliko od znanstvenega veliko neopredeljenosti, zato potrebuje razlagalce (kritike, literarne znanstvenike, poznavalce), znanstveni tekst jih ne potrebuje, ker opazuje svet kot zgrajen, že narejen svet, na svet gleda retrospektivno; umetniški tekst ustvarja svet, v katerem deluje nepredvidljivo samorazvitje. Različni sta tudi predvidljivost in nepredvidljivost pojava umetniških in znanstvenih tekstov. V znanosti obstaja možnost, da se istočasno pojavijo celo najbolj nenavadne ideje (na primer relativnostna teorija razmeroma istočasno in neodvisno pri Einsteinu in Poincaréju idr.), v umetnosti takih pojavov ne zasledimo. Lotman v tem kontekstu razlikuje celo različno vlogo smrti znanstvenika in umetnika v zgodovinskem toku kulture človeštva. Nenavadna smrt znanstvenika naj ne bi povzročila korenitih sprememb v zgodovinskem procesu, prezgodnja smrt Danteja ali Dostojevskega pa ne bi spremenila samo poti literature, ampak tudi občo zgodovino človeštva, čeprav sta pri tem genialnost Danteja in Einsteina najbrž primerljivi.⁴⁰ – Zgodovinska znanost naj bi se zaradi vsega tega nahajala v nenavadnem položaju. Dejstvo je pri drugih znanostih izhodiščna točka. V območju zgodovine je dejstvo rezultat predhodne analize in ni nekaj absolutnega, pogojeno je z dinamiko medsebojnega razmerja med njim in spreminjajočimi se kodi semiotskega sistema ter sistemom kot celoto.⁴¹

6

Zgodovinska znanost ne bi smela pozabljati zaradi svojega značaja in položaja, da poti do resnice, znanstvene objektivne resnice, peljejo prek subjektivnih resnic in da se porajajo znanstveni rezultati samo v dialogu, ki ob odprtem upoštevanju pluralnosti in bogastva raznolikih svetovnih nazorov premaguje tako nasilje katere koli dogmatske ideologije kot samoljubnost in vsiljivost novodobnega managerstva, prisotnega, žal, tudi na področju znanosti, in globalizacijskega kulturtregerstva. Ju. M. Lotman, ki je v zgodovini spoznal, v življenju pa doživel kar preveč tega, kar označuje s pojmom 'eksplozija', je v tem kontekstu ob zavesti o nujnosti dialoga⁴² poudarjal tudi pomembnost »vseobsegajoče kozmične informacije«,⁴³ ki z vidika idej kibernetike pogojuje red, strukturo življenja in odgovorno svobodo izbora kot protiutež kaosu in destruktiji.⁴⁴

Kategorija 'svobodnega izbora' in z njo odgovorno upoštevanje etičnih načel človeka v osebni življenju in zgodovinskem dogajanju se uveljavita še posebej v Lotmanovih biografskih delih velikih osebnosti, kot sta bila v Rusiji N. M. Karamzin in A. S. Puškin. Lotman tudi kot pisec biografij ne zamenjuje znanosti z literaturo, kot sta to storila na koncu svoje znanstvene poti A. N. Veselovski, pisec biografije pesnika V. A. Žukovskega, in avtor nedokončane biografije Puškina Ju. N. Tinjanov, ki je ugotovil, da Puškinovega portreta ni mogoče predstaviti na dokazljiv znanstveni način, marveč samo s prepričljivo umetniško upodobitvijo. Pri Lotmanu biografu je v ospredju znanstvena koncepcija, umetniška konkretnost, ki je tudi pri njem prisotna, ima drugotni pomen. Za Lotmana semiotika je človek kot predmet humanističnih raziskav semiotski človek.

Preučevanje »živega človeka« je zanj preučevanje vsega zapletenega bogstva družbeno-kulturnih kodov, v presečišču katerih se nahaja človekova osebnost kot opredeljujoče se individualno in opredeljeno družbeno bitje:

Človekovo življenje je nenehni dialog s tistimi, ki ga obkrožajo [drugi ljudje, Bog, Narava, Kultura, Svet; vse velike začetnice so Lotmanove, op. A. S.], in s samim seboj, in to življenje lahko obravnavamo v skladu z zakoni dialogičnega teksta.⁴⁵

Kljub takšni in drugačni znanstveni in semiotski rigoroznosti ostaja Ju. M. Lotman še posebej v biografskih delih »človek z napako«. V biografskih monografijah *Aleksander Sergejevič Puškin* (1981, 1983) in *Ustvaritev Karamzina* (1987)⁴⁶ je pod »masko« predstavljenih genijev skrit tudi sam Ju. M. Lotman. V času in prostoru, ko je, kot zatrjuje njegova nekoliko starejša sodobnica Lidija Ginzburg, »neznosni zgodovinski pritisk«⁴⁷ vdiral v človekovo biografijo in v situaciji »totalne realizacije tega pritiska«, kot pravi Boris Ejhenbaum,⁴⁸ iz nje izrival tako zasebnost in intimnost kot »skrivno (tj. notranjo človekovo, op. A. S.) svobodo«, ki sta jo opevala Aleksander Puškin in Aleksander Blok, si je Ju. M. Lotman s pokončno držo človeka in znanstvenika prizadeval ohraniti to svobodo tako v intimnem življenju kot v javnem življenju univerzitetnega profesorja in znanstvenika. V zadnjem obdobju je to svojo držo in znanstveno odprtost Ju. M. Lotman izpričal tudi v zavzemanju za tisti »splošno evropski kulturni ternarni sistem«, ki je prisoten že v ustvarjanju A. S. Puškina in A. P. Čehova in za katerega sta človek in življenje vrednoti, ki ne potrebujeta nekega posebnega ideološkega in še manj političnega opravičila, ker ju opravičuje že sam njun obstoj.⁴⁹

OPOMBE

¹ P. Г. Григорьев, С. М. Даниэль, »Парадокс Лотмана«, v: Ю. М. Лотман, *Об искусстве*, Санкт Петербург, Искусство – СПб, 1998, str. 5.

² Gl.: Б. Ф. Егоров, *Жизнь и творчество Ю. М. Лотмана*, Москва, Новое литературное обозрение, 1999, str. 240–241.

³ Б. Ф. Егоров, *op. cit.*, str. 258.

⁴ Prim.: М. Л. Гаспаров, »Ю. М. Лотман: наука и идеология«, v: М. Л. Гаспаров, *Избранные труды. Т. II. О стихе*, Москва, Языки русской культуры, 1997, str. 492–493.

⁵ Prim.: Cesare Segre, »L'ultimo Lotman«, *Slavica tergestina 4. Наследие Ю. М. Лотмана*, Trieste, Università degli Studi di Trieste, Università degli Studi di Bergamo, 1996, str. 43.

⁶ Gl. op. 5.

⁷ Objavljena v reviji *Вопросы литературы* 1967, № 1, str. 90–100.

⁸ Gl.: Михаил Лотман, »Послесловие: Структуральная поэтика и ее место в наследии Ю. М. Лотмана«, v: Ю. М. Лотман, *Об искусстве*, str. 675.

⁹ Ibid.

¹⁰ Gl.: М. Л. Гаспаров, »Ю. М. Лотман: наука и идеология«, str. 486.

¹¹ Ibid.

¹² М. Л. Гаспаров, »Лотман и марксизм«, *Новое литературное обозрение*, № 19 (1996), стр. 7.

¹³ Ю. М. Лотман, *Культура и взрыв*, Москва, Изд. Гнозис, 1992, стр. 270.

¹⁴ V ruskem prevodu je Wienerjeva knjiga izšla v času hruščevske »odjuge« leta 1958.

¹⁵ Objavljena v reviji *Strumenti critici* 1/2 (1967), str. 107–127.

¹⁶ Gl. o tem: Б. Ф. Егоров, *op. cit.*, str. 92.

¹⁷ Kot so: narava umetnosti, umetnost kot jezik oziroma sekundarni modelirajoči sistem, problem teksta, struktura in pomen, tekst in zunajtekstne umetniške strukture, razlikovanje med pojmom 'tekst' in 'umetniško delo'.

¹⁸ Ю. М. Лотман, »Лекции по структуральной поэтике«, v: *Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа*, Москва, Гнозис, 1994, стр. 213.

¹⁹ Lotmanova tipološka matrica navaja dva temeljna tipa estetskih struktur: 'estetiko identičnosti' folklore in srednjeveške umetnosti (struktura, v kateri naj bi prevladovala znotrajtekstne vezi in bi jo bralec sprejemal kot umetniško zapleteno) in klasicizma (struktura, v kateri naj bi prevladovala zunajtekstne vezi in bi jo bralec sprejemal kot umetniško preprosto) in 'estetika protipostavljanja' baroka, romantizma [in modernizma] (s strukturo, v kateri naj bi prevladovala znotrajtekstne vezi in bi jo bralec sprejemal kot umetniško zapleteno) in realizma (s strukturo, v kateri naj bi prevladovala zunajtekstne vezi in bi jo bralec sprejemal kot umetniško preprosto). – Gl. Ю. М. Лотман, »Лекции по структуральной поэтике«, стр. 233.

²⁰ Te tri faze »naraščajoče zapletenosti paradigme umetniških tekstov« naj bi bile: 1. faza folklore, 2. faza pismenosti in folklore in 3. faza visoke literature, masovne literature in folklore. V skladu z nakazano shemo Ju. M. Lotman med drugim ugotavlja, da literature kot dinamične celote še ni mogoče opisati v okviru ene same urejenosti, kakršna koli naj bi ta bila, literatura obstaja kot določena množica urejenosti, od katerih vsaka oblikuje neko svojo območje, vendar si prizadeva razširiti področje svojega vpliva kar najbolj široko. – Gl. Ю. М. Лотман, »О содержании и структуре понятия 'художественная литература'«, v: *Сб. Проблемы поэтики и истории литературы*, Саранск, 1973, стр. 31, 35.

²¹ Prim. o tem: Б. Ф. Егоров, *op. cit.*, str. 128.

²² Prim. o tem: Умберто Эко / Umberto Eco, »Предисловие к английскому изданию«, v: Ю. М. Лотман, *Внутри мыслящих миров. Человек-текст-семиосфера-история*, Москва, Языки русской культуры, 1996, стр. 408–412.

²³ Ю. М. Лотман, »Очерки по истории русской культуры XVIII – начала XIX века«, v: *Из истории русской культуры. Том IV (XVIII – начало XIX века)*, Москва, Языки русской культуры, 1996, стр. 91.

²⁴ Platonski odnos do umetnosti, utilitarizem ruskih nihilistov v šestdesetih letih 19. stoletja, Heglovo vrednotenje umetnosti in napovedovanje konca umetnosti, nasilje totalitarizmov nad umetnostjo, nekatere postmodernistične domislice o umetnosti kot represivni praksi itn. – Gl. o tem: Михаил Лотман, »Послесловие: Структуральная поэтика и ее место в наследии Ю. М. Лотмана«, стр. 677.

²⁵ Gl. na primer naslednja dela Ju. M. Lotmana: »Русская литература послепетровской эпохи и христианская традиция«, *Ученные записки Тартуского гос. Университета* 1992, вып. 882; *Культура и взрыв*, 1992; »Архаисты просветители«, v: Ю. М. Лотман, *Избранные статьи в трех томах*. Т. III, Таллин: Александра, 1993; *Беседы о русской культуре*, Санкт-Петербург: Искусство: СПб, 1994.

²⁶ Gl. o tem: Ю. М. Лотман, »Заклучение«, v: Ю. М. Лотман, *Очерки по истории русской культуры XVII – начала XIX века*, стр. 335–336.

²⁷ Gl. uredniški zapis Lotmanovih besed A. D. Košeljova na strani deset knjige *Из истории русской культуры. Том IV*.

²⁸ Lotman sledi knjigi I. Prigogine, I. Stenders, *Order of Chaos. Man's New Dialogue with Nature* (1984), prevedeni leta 1986 tudi v ruščino.

²⁹ Gl.: Вяч. Вс. Иванов, »Семиосфера и история«, v: Ю. М. Лотман, *Внутри мыслящих миров*, str. VII–XI; Cesare Segre, »L'ultimo Lotman«, str. 44–45; Б. Ф. Егоров, *op. cit.*, str. 231–232.

³⁰ Ю. М. Лотман, *Культура и взрыв*, str. 245–246.

³¹ Gl. o tem: Ю. Лотман, *Статьи по типологии культуры*, Вып. 1, Тарту, 1970; вып. 2, Тарту, 1973; Ю. Лотман, Б. А. Успенский, »О семиотическом механизме культуры«, v: Ю. М. Лотман, *Избранные статьи*, Том III, 1993, str. 329; Б. Ф. Егоров, *op. cit.*, str. 145–146.

³² Gl.: Ю. М. Лотман, »Заключение«, v: Ю. М. Лотман, *Внутри мыслящих миров*, str. 386. – Lotmanov funkcionalni vidik in njegovo »vesoljsko« prispejdo bi bilo zanimivo soočiti z jedrom Bahtinove antimonološke ideje hkratne navzočnosti Boga »tako v meni kot zunaj mene«, ki je v zavračanju substancialnega (monološkega) in v sprejemanju funkcionalnega medsebojnega razmerja med človekom in »Absolutno Drugim« – Bogom. (Prim.: M. Bahtin, »Priloga: [Odlomek iz Bahtinovega osnutka K filozofskim osnovam humanističnih ved], v: Mihail M. Bahtin, *Estetika in humanistične vede*, Ljubljana: Studia humanitatis, 1998, str. 352–353.

³³ Gl.: Ю. М. Лотман, »Возможна ли историческая наука и в чем ее функция в системе культуры?«, v: Ю. М. Лотман, *Внутри мыслящих миров*, str. 384–385.

³⁴ Ю. М. Лотман, »Исторические закономерности и структура текста«, v: Ю. М. Лотман, *Внутри мыслящих миров*, str. 340–341.

³⁵ Gl.: Ю. М. Лотман, *op. cit.*, str. 311–312.

³⁶ *Ibid.*, 319.

³⁷ Nerealizirane izgubljene možnosti kulture so privlačevale literarnega zgodovinarja Lotmana v zavesti, da je v zgodovini vedno več izgubljenega kot uresničenega, prav od začetka njegove znanstvene poti, ko je pisal o manj pomembnih osebnostih, kot so Andrej Turgenjev, Mamonov in Kajsarov (prim. npr. zapis »M. A. Дмитриев-Мамонов – поэт, публицист и общественный деятель« iz leta 1959), pa do zadnjih let, ko je govoril o neuresničenih zamislih A. S. Puškina (prim. npr. razpravi »Опыт реконструкции пушкинского сюжета об Инсусе« iz leta 1982 in »Замысел стихотворения о последнем дне Помпеи« iz leta 1986, obe objavljeni tudi v zborniku Ю. М. Лотман, *Пушкин*. Санкт-Петербург, Искусство-СПБ, 1995). S tem je Lotman nadaljeval tradicijo blagorodne filologije, ki ne posveča pozornosti samo visoki kvaliteti in izjemnim stvaritvam, marveč tudi ob majhnosti in ob neizpoljenih zasnovah upošteva vse razsežnosti in poti besede.

³⁸ Prim.: *ibid.*, str. 319–324.

³⁹ Metafora »dve očesi človeške kulture« je zapisana na začetku Lotmanovega članka »О природе искусства« (obj. v glasilu *Alma mater*, № 2 (4), str. 2–3).

⁴⁰ Ю. М. Лотман, *Исторические закономерности и структура текста*, str. 330–331.

⁴¹ Prim.: Ю. М. Лотман, »Проблема исторического факта«, v: Ю. М. Лотман, *Внутри мыслящих миров*, str. 306.

⁴² Lotman nekoliko korigira Bahtinovo pojmovanje dialoga s semiotsko opredelitvijo dialoga, ki je zanj »mehanizem predelave nove informacije, ki še ni obstajala pred dialoškim kontaktom« (gl. Ju. Lotman, »Bachtin – sein Erbe und aktuelle Probleme der Semiotik«, v: *Roman und Gesellschaft*. Internationales Michail Bachtin-Colloquium, Jena, Friedrich-Schiller-Universität, 1984, str. 38).

⁴³ Gl.: Ю. М. Лотман, «Несколько слов по поводу рецензии Я. М. Мейера 'Литература как информация'», *Russian Literature IX*. (1975), 111–118; Михаил Лотман, «Структура и свобода. (Из заметок философских оснований Тартульской семиотической школы)», *Slavica tergestina 4*, str. 81–100; Ю. Ф. Егоров, *op. cit.*, str. 232.

⁴⁴ В. Ф. Jegorov v tej zvezi govori o naraščajoči nejevolji Ju. Lotmana ob anarhično-destruktivni »svobodi« poststrukturalistov (Ю. Ф. Егоров, *op. cit.*, str. 232).

⁴⁵ Prim.: Ю. М. Лотман, «Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя». Предисловие к польскому изданию, в: *Лотмановский сборник 1*, Москва, ИЦ-Гарант, 1995, str. 85–86.

⁴⁶ Ю. М. Лотман, *Сотворение Карамзина*, Москва, «Книга», 1987.

⁴⁷ Лидия Гинзбург, «И заодно с правопорядком...», в: *Тыняновский сборник. Третьи тыняновские чтения*, Рига: Зинатне, 1988, str. 230.

⁴⁸ Б. М. Эйхенбаум, «Творчество Ю. Тынянова», в: Ю. Эйхенбаум, *О прозе. О поэзии*, Ленинград, 1986, str. 208.

⁴⁹ Prim. Ю. М. Лотман, «О русской литературе классического периода. Вводные замечания», *Семиотика и история. Труды по знаковым системам XXV*, Тарту, Тартульский университет, 1992, str. 79–91.

■ SOME MARGINAL NOTES ON HISTORIC PERSPECTIVES OF YURI M. LOTMAN

The humanistically orientated historicism of Lotman is based on a tolerant openness to the other and their otherness in context, which sees contemporaneity as a diverse multitude of historical events in such a way that it does not impose itself or its environment on the other as "the final aim of history", but rather regards itself and its contemporaneity in a dialogue with the other as two possibilities realised in the process of history.

Lotman always remained true to the postulate in the title of his 1967 treatise *The Study of Literature Must be a Science*, yet he never devised a closed scientific system; he critically upgraded his views by interacting with exciting contemporaneity (structuralism, semiotics, Bakhtin, post-structuralism, cybernetics, information theory etc.), as well as embracing revived initiatives from the past (e.g. the Russian formalism and especially Tynjanov.)

In the 'fifties, when he spent most of his time on literary-historical research based on Hegelian-Marxist historical methodology, Lotman consistently opposed the Soviet teleological concept of and ideological approach to history.

His enthusiasm for cybernetics, semiotics and structuralism in the 'sixties and 'seventies made Lotman search for a new methodology as a solid scientific ground to encourage scientific creativity in literary science and human sciences in general. In this search, Lotman didn't discard Hegelian dialectics, but he did reject the Marxist concept of freedom as a recognised necessity and indicated a departure from the Hegelian concept of history as a purposeful process. In this period, by stressing the advantages of the diachronic perspective (with partial regard to synchrony) and applying the semiotic historical perspective in his approach to the issue of the code, Lotman went

beyond structural dogmatics and combined the structural method with historical research, which turned more and more to history and the typology of culture and, above all, to an "organic" integration of literature into culture.

In Lotman's historical thought, the 'eighties brought about the notions of "explosion" and "unpredictability" (derived from Prigogine), as well as, in approaching culture as a "semiosphere", the functional aspect of the relationship between people and semiosphere. Lotman also critically researched new historicism, the retrospective historical perspective and the influence of narrative models on a historian-scientist. All this broadened Lotman's historical perspectives and strengthened his understanding of history as a process that is not *only conscious*, but also not *only subconscious*; his belief that a historian has to view history as an asymmetric and irreversible process; and at the same time the fact that a realized possibility in history is accompanied by a multitude of unrealised possibilities, especially at the point of "explosion" and reduced predictability; in history, the mechanism of randomness, and not only the mechanism of conscious choice, is at work.

The particular character of history and historical fact as a text that is not absolute, but rather a result of a prior analysis, binds the historian to taking into account the plurality of historical perspectives; and, besides the necessary dialogue, according to Lotman, a historian should also regard "all-encompassing cosmic information" which from the perspective of the ideas of cybernetics, conditions order, the structure of life and a responsible freedom of choice as a counterweight to chaos and destruction.